

Uppfostringsanstaltens ambivalens

RODDY NILSSON*

Linnéuniversitet

Ulrika Norburg, *Fängelse, skola, uppfostringsanstalt eller skyddshem? Åkerbrukskolonien Hall för pojkar 1876–1940*, Linköping Studies in Arts and Science No 653 (Linköping: Linköpings Universitet, Institutionen för Tema 2015). 219 s.

Under de senaste åren har forskningen kring barnhem, uppfostringsanstalter och likartade inrättningar resulterat i flera viktiga publikationer.¹ Nu har också, genom Ulrika Norburgs avhandling den största barn- och ungdomsanstalten, åkerbrukskolonin Hall utanför Södertälje, begåvats med en brett upplagd monografi. I avhandlingen undersöker Norburg som sagt verksamheten inom Sveriges största barn- och ungdomsanstalt, åkerbrukskolonin Hall, där sammanlagt 2 408 pojkar eller unga män var intagna under kortare eller längre tid. I det följande görs först en översiktlig presentation och genomgång av avhandlingen och dess resultat innan jag avslutningsvis diskuterar en del aspekter där jag menar att författaren med andra utgångspunkter och teoretiska redskap hade kunnat komma längre.

Disposition och översikt

Avhandlingen är indelad i sammanlagt åtta kapitel varav det sista utgör en sammanfattande diskussion. I inledningskapitlet "Fängelse eller skola" presenterar Norburg som sig bör avhandlingens övergripande problemställning vilken beskrivs som en studie av "hur Hall placerades i kraftfältet mellan stat och civilsamhälle och mellan fångvård och skola hela den period som verksamheten var igång" (s. 10). Vidare (s. 19) finns en andra problemställning i att författaren ställer sig frågan vad en uppfostringsanstalt var för

* Professor i historia; fakultetsopponent

1. Se t.ex. Jonas Larsson Kraus, *Att odla ett samhälle: Råby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst* (Uppsala 2009); Renée Frangeur (red.), *Pojkar, pli och pedagogik: Vanart och manligheter på Bonananstalten 1905–1948* (Stockholm 2007); Johanna Sköld, *Prins Carls uppfostringsinrättning och verksamheten på Gålö 1830–1939* (Stockholm 2012).

slags verksamhet och hur "dess innebörd och identitet" förändrades under perioden. Här skisseras också en kontext kring anstaltens tillkomst samtidigt som en kort översikt ges beträffande omhändertagandet av vanartiga och brottsliga barn, folkskolans utveckling liksom beträffande förhållandet mellan stat, kommun och filantropi vid denna tid.

När det gäller teoretiska och metodologiska utgångspunkter anknuter Norburg som så många andra med likartade forskningsintressen till Michel Foucaults numera tämligen välkända syn på makt och disciplinering. Beträffande Hallanstalten finns en direkt koppling till Foucaults *Övervakning och straff* där den franska anstalten Mettray, som hos honom används för att visa hur en ny form av makt – disciplinen – allt mer gjorde sig gällande under 1800-talet, var den viktigaste inspirationskällan när Hall inrättades. I övrigt anknuter Norburg även till den kanadensisk-amerikanske sociologen Erving Goffmans likaledes välkända begrepp "totala institutioner" och, i mindre grad, till den brittiska kulturantropologen Mary Douglas och hennes tes om institutioner som formande och begränsande för vårt tänkande.

Metodiskt använder sig Norburg av sociologen Mitchell Dean som i Foucaults efterföljd har urskilt fyra aspekter av styrning (av till exempel institutioner): a) synliggörande, b) för-givet-tagna sanningar (om subjekten), c) praktiken och den vardagliga organisationen (tekniker) samt d) hur dessa tekniker skapar olika typer av subjekt.

Denna modell kompletteras med ett antal mer operativa och empiriska frågor: Vilka togs in på anstalten? Hur beskrevs de och deras problem? Hur synliggjordes de intagna (och deras föräldrar) i materialet? Hur förändrades dessa beskrivningar under undersökningsperioden? Hur såg vardagen på anstalten ut? Och, sist med inte minst, vilka subjekt producerades på anstalten? Det viktigaste källmaterialet härrör från anstaltens verksamhet i form av årsberättelser, protokoll, minnesböcker, register, straffjournaler etcetera. I övrigt används riksdagsprotokoll och andra riksdagshandlingar samt i viss mån tidningsmaterial.

Kapitel 2 benämns "Istället för staten? Motvillig initiativtagare" och behandlar anstaltens tillkomst liksom dess organisation och målsättning under den första tiden. Bakom anstaltens grundande låg Föreningen till minne av Kung Oscar I och drottning Josephina vilken tillkommit 1873 och vars styrelse bestod av en rad högt uppsatta män inom framför allt rättsväsendet som till exempel fångvårdens generaldirektör G F Almqvist och straffrättsexperten Knut Olivekrona. Föreningen hade en förhållandevis stor anslutning av medlemmar från de högre samhällsklasserna, framför allt statliga ämbetsmän men också bland näringsidkare. Genom donationer från kungafamiljen och privata intressen och med stöd från fångvården tillkom Hall 1876.

Norburg visar att tillkomsten av anstalten inramades av omfattande såväl praktiska som principiella diskussioner och studiebesök vid utländska anstalter, den tidigare nämnda Mettray och den belgiska anstalten Ruysselede och kanske även andra inrättningar. Störst inflytande fick den förstnämnda anstalten och dess disciplinära organisation. Driften var tänkt att finansieras genom kommunala avgifter, intäkter från arbetsdriften, donationer och frivilliga bidrag. Norburg framhåller att det var föreningens avsikt att staten så snart som möjligt skulle ta över ansvaret dock utan att behöva tillskjuta särskilt mycket medel. Redan efter ett par år tvingades anstaltens styrelse ansöka om bistånd från staten, vilket man också erhöll. Ansökan ledde dock till en principdiskussion i riksdagen som är viktig mot bakgrund av avhandlingens huvudfrågeställning. De ekonomiska problemen kom att följa föreningen även framöver.

I det tredje kapitlet under rubriken "Sociala problem eller brottslighet?" undersöker Norburg utifrån sitt urval av 200 pojkar (50 vardera från åren 1876, 1897, 1918 respektive 1939) vilka det var som togs in på anstalten, vilken typ av förseelser eller problem som utgjorde grund för intagning samt vilka som anmälde och initierade intagningarna. Av materialet framgår att fattigvårdsstyrelser var helt dominerande under de första decennierna medan barnavårdsnämnderna senare övertog denna roll – alltså vad vi kan beskriva som sociala organ – medan skolan och polisen endast i få fall tog initiativ. I något enstaka fall förekom också föräldrar som anmälare.

Genomsnittsåldern vid inskrivningen var för hela verksamhetsperioden drygt 13 år men steg under de sista verksamhetsåren, framför allt beroende på lagändringar som gjorde att barnavårdsnämnderna fick ansvar även för äldre barn och ungdomar. En stor andel av barnen kom från städerna men det fanns också mindre landsbygdskommuner som sände barn till Hall. Stölder och snatterier var klart vanligast som intagningskriterium följt av olydnad och "kringdrivande". Under anstaltens sista decennier noteras också sexuella och psykiska motiveringar. De flesta barnen kom från arbetarfamiljer, följt av hantverkare medan barnen till jordbrukare var få. En klar majoritet var födda inom äktenskapet och levde med två föräldrar, en mindre grupp levde enbart med sin mor. En del intagna, framför allt mot slutet av verksamhetsperioden, kom till Hall från fattigvårdsanstalter eller "sinnesslöanstalter" vilket också bör ses mot bakgrund av den ovan nämnda lagändringen beträffande barnavårdsnämndernas ansvar. Beskrivningen av föräldrarna talar om olika former av misskötsamhet, ofta alkohol beträffande fäderna, och om brister i föräldraskapet.

De teoretiska redskapen kommer särskilt till användning i kapitel 4 och 5 där anstaltens utformning och verksamhet diskuteras som en total institution med tydliga disciplinära drag. Norburg kopplar disciplineringen till

produktionen av vetande – alltså vad som under olika perioder stod i fokus för anstaltens kunskap om pojkar. Kapitel 4 har rubriken "Förbättringsprojektet: Förändringar, innebörder och styrningsmekanismer". Som övergripande infallsvinkel framhåller Norburg här (s. 98) att förbättringsprojektet ska betraktas "i mötet mellan de som togs in, fångvårdens rutiner och skolans organisation". Norburg urskiljer anstaltens verksamhet i olika delar; *arbetet* syftade till att utbilda de intagna till (jordbruks)arbetare och i vissa fall hantverkare men hade också en försörjningsfunktion för anstalten; *skolan* följde samma riktlinjer som folkskolan och förändrades också på samma sätt (längre skolgång, utökande av undervisningen och ökad differentiering av eleverna); *fritiden* bestod inledningsvis av musik, exercis och vissa kulturella aktiviteter, senare kom idrotten att bli allt viktigare, även filmvisning och teater förekom; *religionen* genomsyrade från början vardagen genom bön, gudstjänster och konfirmationsundervisning men blev under de sista decennierna i takt med sekulariseringen inte längre lika central; *den fysiska disciplineringen* tog sig främst uttryck genom aga och isolering, även i form av spontana bestraffningar, och var ett tydligt instrument i verksamheten som också vid några tillfällen föranledde extern kritik i pressen och andra sammanhang. Dagarna på Hall var starkt rutinerade med tydligt avgränsade roller för personal och intagna, särskilt under de första decennierna samtidigt som den pedagogiska modell verksamheten skulle utformas efter skiftade över tid. Under de första åren dominerade en modell med inspiration från militären men mot slutet av 1800-talet började en mer familjeliknande miljö eftersträvas. Under Halls mest omtalade direktör David Lunds ledning omkring 1920 presenterades i stället idéer om att de intagna skulle uppfostras till arbetare. Hur anstalten pedagogiskt förändrades under de två sista decennierna av verksamhet diskuteras tyvärr inte.

Kapitel 5 benämns "Disciplinering, belöning och bestraffning". Här behandlas ordning och kontroll inom anstalten. Kapitlet ansluter teoretiskt nära till det föregående. Bland överträdelserna mot anstaltsordningen var stölder och olydnad inledningsvis vanligast medan rymning var det som renderade de hårdaste straffen, ofta i form av inneslutning i cell och aga. Antalet registrerade överträdelser sjönk redan fram mot sekelskiftet 1900 och när vi närmar oss tiden för första världskriget ökade pojkarnas handlingsutrymme samtidigt som den fysiska disciplineringen inte längre var synlig på samma sätt. De bestraffningar som utdelades riktades nu framför allt mot att påverka pojkarnas inre. Vid denna tid slog också användandet av en medicinsk och psykologisk begreppsapparat igenom och begrepp som "psykopat", "labil", "imbecill" och "hypersexuell" blev vanliga.

Kapitel 6 bär rubriken "Förbättringsprojektets föränderliga resultat" och här diskuteras frågan om vad som skulle känneteckna pojkarnas uppfostrande

och beteende när de skrevs ut. Förutsättningarna för utskrivning beskrevs vid starten bland annat i termer av att pojken skulle ha "vunnit erforderlig stadga och yrkesskicklighet". Eftersom pojkarna inte var dömda till tidsbegränsade straff kunde intagningstiden variera avsevärt men i allmänhet stannade de intagna flera år på anstalten. Om de efter utskrivningen återföll i sitt tidigare beteende kunde de återintas. Av materialet framgår att anstalten ofta utövade stark kontroll över de före detta intagna den första tiden efter utskrivningen. De flesta fick anställning inom jordbruket och denna andel ökade faktiskt över tid i jämförelse med andelen som kom till industrier. Detta är något som kunde diskuterats utförligare. Samtidigt visar uppgifter att många pojkar lämnade de arbetsplatser där de placerats redan en kort tid efter utskrivningen. Generellt är det av materialet dock svårt att dra några säkra slutsatser om i vilken grad uppfostringsprojektet var framgångsrikt likaså beträffande om resultaten förändrades i någon riktning över tid – Norburg ger flera exempel både på pojkar som det gick relativt bra för och på sådana som gick en dyster framtid till mötes.

Kapitel 7, "Utökat ansvar, ifrågasättande och nedläggning" är avhandlingens sista empiriska kapitel och behandlar anstaltens två sista decennier fram till nedläggningen 1939. Norburg framhåller här inledningsvis att anstaltsstyrelsen under 1920-talet fortsatte sina ansträngningar med att försöka förmå staten att ta över anstalten. Detta lyckades inte nu heller även om staten fortsatte att understödja anstalten ekonomiskt samtidigt som dess uppdrag utvidgades och preciserades, bland annat till att ta emot pojkar i åldrarna 15–18 år, i och med att 1924 års barnavårdslag trädde i kraft. I detta kapitel skildras också den uppmärksammade debatt som fördes kring skyddshemmen under 1930-talet och i vilken Hall fick motta stark kritik, både av 1935 års skyddshemsutredning och i pressen. Utredningen menade att Hall inte hade lyckats med sitt uppdrag och att anstalten var illa anpassad för modern barn- och ungdomsvård. Slutsatsen blev att det inte längre var lämpligt att använda Hall inom barnavården – detta var, som författaren skriver (s. 184), en "misstroendeförklaring mot föreningen och verksamheten". Det formella beslutet om nedläggning togs 1938 samtidigt som staten köpte egendomen för att bygga om den till interneringsanstalt för vuxna män. Norburg menar att synen på Hall under 1930-talet påverkades av en förskjutning i diskursen från en juridisk betoning till en starkare ställning för den pedagogiska, medicinska och psykologiska diskursen, eller kanske snarare diskurserna. Många kritiker, särskilt den i frågan starkt engagerade journalisten Else Kleen, förespråkade annorlunda och mildare uppfostringsmetoder än dem som var förknippade med Hall.

Det avslutande kapitel 8 har rubriken "Uppfostringsanstalten Hall – fängelse, skola, uppfostringsanstalt eller skyddshem?" och utgör en sammanfat-

tande diskussion. Norburg urskiljer tre inspirationskällor som viktiga för inrättandet av anstalten: dels reformer inom fångvården, dels folkskolans framväxt och den förändring av barndomen som hängde samman med denna, dels de filantropiska rörelserna. Dessutom fanns tydliga kristna utgångspunkter för organisation och rutiner. Försöket att besvara den i avhandlingens titel framställda frågan utmynnar i att det rådde en ambivalens både beträffande anstaltens karaktär och när det gällde vilka subjekt som skulle produceras (s. 198). Ambivalensen återfanns också i förhållande till staten vilken, menar Norburg, blev synlig redan från början men än mer märkbar när anstalten fick ekonomiska problem och då staten blev en delvis motvillig bidragsgivare. Samtidigt hade Hall genom sin koppling till kungahuset och fångvården en särställning bland landets ungdomsanstalter. 1902 års barnavårdslag knöt anstalten närmare staten genom att bli ett av flera skyddshem som erhöll statsbidrag, ett uppdrag som utvidgades ytterligare i och med 1924 års barnavårdslag. I avslutningen understryker författaren vidare hur det vetande som samlades och som var en förutsättning för verksamheten förändrades från att inledningsvis i första hand ha inriktats mot att beskriva kroppsliga uttryck, defekter och uppförande och ha uttryckts i tämligen grova och oprecisa termer till att under mellankrigstiden allt mer ta formen av vetenskapliga diagnoser och bedömningar av pojkarnas mentala och psykologiska status. Också när det gäller disciplineringen skedde en förändring från en betoning på kroppsliga bestraffningar mot en ökad användning av straff som riktades mot pojkarnas inre.

Diskussion

Styrkan i Norburgs avhandling är utan tvekan dess kartläggning av anstaltens karaktär och förändring liksom av de intagna som grupp. Resultaten av den empiriska undersökningen är mestadels väl underbyggda och ger oss härigenom ytterligare kunskap om villkoren för utsatta barn och ungdomar i historien. Samtidigt är vad som framkommer om barnen och ungdomarna och om hur de behandlades inte särskilt överraskande då området såväl i vårt land som internationellt är relativt väl undersökt.

Givet undersökningsperiodens längd förändrades givetvis mycket i verksamheten, något som författaren ger många exempel på. När en så lång och samhälleligt dynamisk tidsperiod som det rör sig om här ska studeras krävs omfattande inläsning i forskningslägen liksom bred kunskap om flera historiska kontexter. På denna punkt är avhandlingen betydligt mer genomarbetad när det gäller de första decennierna av undersökningsperioden medan 1920- och 1930-talens behandlas mer schematiskt och utan att försöka koppla framställningen till exempel till de förändringar beträffande synen på barn och ungdomar som växte fram, till de behandlingsideologiska

förskjutningarna eller till den socialpolitiska omorientering som nu tog sin början.

När det kommer till avhandlingens centrala problemställning om "hur och var Hall placeras i kraftfältet mellan stat och civilsamhälle samt mellan fångvård och skola" (s. 32) hade det funnits utrymme för att väsentligt vidga diskussionen. Det uttryck som på flera ställen används för att sammanfatta anstaltens position – ambivalent – saknar den i sammanhanget nödvändiga teoretiska stringensen. För att ge mer precisa och innovativa svar hade de teoretiska och begreppsliga redskapen behövt utvecklas och preciseras. Den teoretiska anknytning som görs, framför allt till Foucault och Goffman, har i arbeten av det här slaget många gånger visat sig vara ytterst fruktbar och gett en rad intressanta insikter. Även om de teoretiska perspektiven således väl fyller sin plats hade det varit en fördel om författaren vågat gå utanför det närmast slentrianmässiga valet att betrakta anstalter av det här slaget i ett kontroll- och disciplineringsperspektiv. Disciplinbegreppet används också på ett sätt som inte utnyttjar alla de dimensioner som Foucault gett det. Detta hade till exempel kunnat ge utrymme för att i högre grad betona de intagnas motstånd och självsubjektivering. En annan tämligen givna möjlig väg att gå hade varit att använda sig av en genusteoretisk ansats och rikta analysen mot de olika former av manlighet som under olika tider producerades inom anstalten.

Viktigare än vilka val som görs är emellertid hur man hanterar och drar konsekvenserna av de val man faktiskt gör. Här menar jag att avhandlingens största brist återfinns. Den övergripande syftesformuleringen är en intressant och väl motiverad fråga som med en solidare diskussion och mer innovativa grepp skulle ha kunnat ge generell kunskap som sträcker sig betydligt utanför den enskilda anstaltsmonografins ram. Genom att avhandlingen till stor del saknar de teoretiska och begreppsliga redskapen för att hantera ett vetenskapligt problem av detta slag blir emellertid följden att det eller de svar som ges i stort sett enbart formuleras på empirisk grund. Detta i sin tur leder till att svaren blir *ad hoc*-artade och med oklar generell räckvidd. För att komma längre och uppnå en högre generaliseringsgrad skulle författaren behövt fördjupa diskussionen av civilsamhällets roll och inte minst ha haft ett starkare teoretiskt grepp om staten som fenomen liksom om dess historiska framträdelseformer. Som forskningen tydligt visat genomgick staten stora förändringar – ideologiskt, organisatoriskt, ekonomiskt etc. – under den period avhandlingen täcker.² Det var långt ifrån "samma" stat som an-

2. Se t.ex. Thorsten Nybom & Rolf Torstendahl (red.), *Byråkratisering och maktfördelning* (Lund 1989); Rolf Torstendahl (red.), *State theory and state history* (London 1992); Svenbjörn Kilander, *Den nya staten och den gamla: En studie i ideologisk förändring* (Uppsala 1991); Torbjörn Nilsson, *Elitens svängrum: Första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886*

stalten mötte 1876 som 1939. När det gäller den empiriska undersökningen har Norburg tyvärr missat rättshistorikern Mats Kumliens centrala studie av åtgärder mot ungdomsbrottslighet under 1800- och tidigt 1900-tal där ett betydande utrymme ägnas åt att diskutera Hallanstalten och dess relation till staten.³ I den konkreta undersökningen har författaren dessutom problem att orientera sig i det statliga källmaterialet, framför allt när det gäller riksdagens behandling av frågan om statsbidrag till anstalten.

De avslutande kritiska anmärkningarna ska inte skymma det goda och ambitiösa arbete Ulrika Norburg utfört. Författaren har gjort ett gediget empiriskt arbete med ett stort och omfattande arkiv vilket resulterat i flera intressanta resultat. I en del fall menar jag att författaren hade kunnat komma längre om hon använt sig av något annorlunda teoretiska redskap och tolkningsmodeller samtidigt som avhandlingen också skulle ha vunnit på en tydligare precisering av de centrala begreppen. Sammantaget har avhandlingen gett oss ytterligare en bit viktig kunskap om barns och ungdomars historia liksom om hur stat och samhälle har förhållit sig till dessa grupper.

(Stockholm 1994); Lars Trägårdh (red.), *The state and civil society in Northern Europe: The Swedish model reconsidered* (New York 2007).

3. Se Mats Kumlien, *Uppfostran och straff: Studier kring 1902 års lagstiftning om reaktioner mot ungdomsbrott* (Stockholm 1997). Kumlien visar t ex att staten understödde anstalten på en rad punkter som sträckte sig långt utöver att vara en delvis "motvillig" ekonomisk bidrags-givare.